

"לדעת את אשר בלבבך" על נסיונות א-לוהיים ולב יודע

א. הסיבות לירידת המן

במהלך ארבעים שנות מסעם במדבר, בני ישראל התקיימו ממנתם היומית של מן, ה"לחם" שסיפק להם ה' (שמות ט"ז: "ג-ט"ז, ל"ה). לרוב, כאשר אנו חושבים על המן, אנו מתייחסים למן ולהבאתו על ידי ה' כסיפוק של צורך מעשי. בהגיון פשוט, עם המונה כשש מאות אלף גברים בוגרים, יזדקק לאספקת מזון סדירה בזמן מסע במדבר, ארוך ככל שיהיה. בהתאם לנקודת מבט זו, המן מוצג לראשונה כתגובה לתלונת העם על כך שהובאו למדבר למות ברעב ולאחר הכרזתם כי היו מעדיפים למות במצרים לצד סירי הבשר המבעבעים (שם, ג'ד'). העם רעב ולא מרוצה ממצבו, והמן מהווה את הפתרון לבעיה מעשית זו.

לחילופין, במה שנראה כנקודת מבטו של משה, המן מהווה חלק ממשטר של קיום ניסי, חלק מתמונה גדולה יותר של השגחה ודאגה לצורכי העם. בהתייחסות הראשונה שלו למן בספר דברים, משה מבחין בין מן ללחם. בניגוד בולט לספר שמות המתייחס שבע פעמים למן כאל סוג של לחם (שם ט"ז: ג', ח', י"ב, ט"ו, כ"ב, כ"ט, ל"ב), משה מזכיר לעם כי ה' האכיל אותם במן, דבר שלא היה ידוע לעם או לאבותיהם (דברים ח', ג'). הקיום מחומר מסתורי ולא מוכר זה מוכיח כי "פי לא על הלחם לבדו יחיה האדם פי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם". אין צורך לומר כי המן הוא ה"לא-לחם" עליו ציווה ה', ואותו סיפק, שהזין את העם במדבר במשך ארבעים שנה.

מיד לאחר שהוא מדגיש את השונות וטבעו הא-להי של המן, הלא-לחם שהזין את העם, משה מזכיר לעם כי "שמלתך לא בלתה מעליך ורגלך לא בצקה זה ארבעים שנה" (שם, ד'). כפי הנראה, משה מתכוון להזכיר לעם כי הם היו עטופים באווירה ניסית של השגחה. המזון שלהם היה ניסי בגלוי, ואפילו חוקי הטבע עצמם הושעו - בגדיהם לא בלו, ולמרות ארבעים שנות הליכה, רגליהם לא בצקו.

באופן דומה, בהתייחסותו השנייה למן בספר דברים, משה מצרף פעם נוספת את הדימויים של מן, בגדים והליכה. כחלק מההכנה לברית האחרונה שנכרתת בסוף הספר, משה מזכיר פעם נוספת לבני ישראל כי במהלך ארבעים השנים שה' הוליד אותם במדבר, בגדיהם ונעליהם לא התבלו (דם כ"ט, ט'ד'). אולם, בפעם הזו משה הולך רחוק יותר, ובהד מודגש לתיאור המוזכר פעמיים של ארבעים הימים שלו על הר סיני כזמן בו "לחם לא אכלתי ומים לא שתיתי..." (שם ט': ט', ח'), משה מתייחס לארבעים השנים שבני ישראל בילו במדבר כאל זמן שבו "לחם לא אכלתם ויין ושכר לא שתיתם" (שם כ"ט, ה'). כפי הנראה, כשם שמשה בזכות הקשר שלו עם הא-ל ודברי ה' התקיים בצורה ניסית למשך תקופה של ארבעים שנה בעודו על ההר, כך גם בני ישראל התקיימו בצורה ניסית בזכות הקשר על הא-ל למשך תקופה של ארבעים יום בעודם במדבר.

אולם בעוד הנושאים של קיום מעשי (נקודת המבט של העם) והשגחה ניסית (נקודת המבט של משה) בוודאי מהווים מוטיבים מרכזיים בסיפור של המן, הם אינם

הסיפור כולו. הסיפור של המן מדגיש בעקביות מוטיב שלישי, שלא הוזכר עד עתה.

כאשר ה' מכריז על כוונותיו למשה בתגובה לתלונתם של העם ומספק את המן, הקדוש ברוך הוא אומר כך:

"הנני ממטיר לכם לחם מן השמים ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתך אם לא"

(שמות ט"ז, ד')

מנקודת מבטו של ה', הספקת המן אינה עניין של צורך מעשי וגם לא של קיום ניסי, אלא זוהי הזדמנות לבחון את העם, לחקור האם הם ילכו אחרי מצוותיו או לא. מבלי להיכנס לפרטים, יספיק לציין כי שאר פרשת המן עוסקת בפרטים הלכתיים כגון הדרישה לא להשאיר את המן עד למחרת, המנה הכפולה היורדת ביום השישי, דיני השבת וכן מידת הצלחתם (או אי הצלחתם) של בני ישראל בשמירה על הפרטים השונים של הלכות המן.

באופן דומה, ההתייחסות הראשונה והיחידה המפורשת של משה למן בספר דברים, גם היא מדגישה את הנושא של ניסיון, בחינת בני ישראל בידי ה'. שני הפסוקים המרכזיים של הפסקה המכילה את הציטוט החלקי של דברי משה לעיל הם אלו:

"וזכרת את כל הדרך אשר הליכך ה' א-להיך זה ארבעים שנה במדבר למען ענתך לנסתך לדעת את אשר בלבבך התשמר מצותיו אם לא: וענך וירעבך ויאכלך את המן אשר לא ידעת ולא ידעון אבותיך למען הודעך פי לא על הלחם לבדו יחיה האדם פי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם" (דברים ח', ב'ג')

בעוד משה בהחלט מזכיר את הפרשנות שלו למן (טבעו כקיום ניסי), הוא נותן מקום מרכזי לנקודת המבט של ה' עצמו, המובעת לראשונה בספר שמות. מטרתו הראשונית של המן היא לנסות את העם. למעשה, ככל הנראה ה' גרם בכוונה לעם קשיים ורעב, הוביל אותם אל המדבר בדרך שכללה קשיים, רעב ואפשרות של גוויעה ברעב. ה' בנה את הסיטואציה כך שיהיה צורך במן כפתרון מעשי המסופק באופן ניסי. אך אף אחד משני נושאים אלו לא מהווה את מטרתו של ה'. המטרה האמיתית של הסבל, של הכמעט-גוויעה ברעב ושל המן היא המבחן, הניסיון של העם.

דבר זה מביא אותנו ללב העניין. כפי שהרמב"ם מדגיש בספרו מורה הנבוכים (חלק ג, פרק כ"ד), הפרשנות של האג'נדה של ה' המוצגת כאן, הגרימה בכוונה תחילה של קשיים וסבל לשם מטרה אחרת מלבד עונש נראית כסותרת את העיקרון התיאולוגי של צדקת ה'. כפי שמזכיר לנו הרמב"ם, הפסוק בדברים מורה לנו כי:

"הצור תמים פעלו פי כל דרכיו משפט א-ל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא" (דברים ל"ב, ד')

אמנם אנו עשויים שלא להיות מוטרדים יתר על המידה מהניסוח התיאולוגי של רמב"ם את הבעיה, אך נוכל בקלות לנסח מחדש בעיה זו בצורה פחות אבסטרקטית-פילוסופית

אך למעשה נראה כי פרשנות זו היא המשמעות הפשוטה של הכתובים. הכתוב מקשר כמעט תמיד את המונח והרעיון של ניסיון עם הרעיון של ידע. כפי שצוטט לעיל, בהד ברור למילותיו של ה' בספר שמות (ט"ז, ד), משה מודיע לעם ישראל כי הוא הולך אותו במסעו, עינה אותם והאכיל אותם את המן "לְנִסְתָּךְ לְדַעַת אֶת אֲשֶׁר בְּלִבְךָ" (דברים ח', ב'). בדומה, מספר פרקים לאחר מכן משה מזיכיר את העם מהליכה אחרי נביא שקר שמטיף לעבודה זרה. משה מסביר לעם שכאשר נביא השקר מבצע אותות ומופתים אמיתיים, זוהי הזדמנות שבה "מְנַסֶּה ה' אֶת-לֵהִיכֶם אֶתְכֶם לְדַעַת הַיְשָׁכֶם אֲהַבִּים אֶת ה' אֶת-לֵהִיכֶם בְּכָל לִבְבְּכֶם..." (דברים י"ג, ד). לבסוף, ניתן להביא את הפעם הראשונה והידועה ביותר מבין ארבעת ההקשרים בהם התורה מתארת את ה' כמנסה משהו. בפתחה לסיפור העקידה התורה מיידיעת אותנו כי ה' נסה את אברהם. סיפור העקידה מגיע לשיאו בקריאתו ברגע האחרון של המלאך. בדיוק כשאברהם לוקחת את המאכלת לשחוט את יצחק, קורא אליו מלאך מן השמיים לעצור, הוא מצווה על אברהם לא לשלוח ידו אל הנער "כִּי עֲתָה יִדְעָתִי כִּי יְרֵא אֶת-לְהִים אֶתְהָ" (בראשית כ"ב, י"ב). נכונותו של אברהם להקריב את יצחק הודגמה ואין צורך לבצע את המעשה עצמו.

אם לסכם זאת, הצירוף המתמיד של "ניסיון" ו"ידיעה", כמו גם הניסוח של הפסוקים שצוטטו לעיל, נראים כמצביעים על קשר סיבתי בין "ניסיון" ו"ידיעה". ה' מנסה על מנת להשיג ידיעה. הוא מנסה את אברהם כדי לגלות האם הוא באמת ירא ה' והוא מנסה את בני ישראל כדי לדעת מה בליבם ולחקור האם הם יקיימו את מצוותיו. כמובן, דבר זה נראה קשה (בלשון המעטה). האין ה' יודע כל? איזה צורך אפשרי יכול להיות לו לבחון את האנושות? כפי שהרמב"ם אומר, האין זו דעתם של הסכלים?

ג. לב יודע מול לב שוכח

ניתוח מקיף של העניינים התיאולוגיים הרגשיים והבעיות הפילוסופיות שהועלו עד עתה מצוי הרחק מעבר לטווח הדיון שלנו. הנושאים של צדקת ה' וידיעתו שמועלים על ידי סיפור המן והרעיון המקראי של "ניסיון" העסיקו הוגים למשך זמן ארוך ואינם ניתנים לפתרון ברור באופן חלק. אף על פי כן, הבה לא נתייאש, שכן כמו במקרים רבים אחרים, הכתוב יכול להוביל אותנו לפתרון כלשהו. לכל הפחות, הוא עשוי לספק תובנה ולאפשר לנו לנטות לעבר אחד מהפירושים הקיימים של הניסיון. לאחר הקדמה זו, הבה נפנה את תשומת ליבנו בחזרה אל הרצאתו של משה על המסע במדבר, המן והרעיון של "ניסיון" הנמצא בפרשת עקב, מקומו של הנאום שצוטט לעיל.

שני הפסוקים המכילים את ההתייחסויות הבעייתיות לעינוי והניסיון של ה' את ישראל (דברים ח', ב'-ג') משובצים למעשה בנאום רחב יותר של משה המשדל את בני ישראל לשמור את המצוות. בצורה קבועה למדי בספר דברים, משה פותח את נאומו בהמרצה לשמור את "כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה הַיּוֹם". דבר זה יוביל להצלחה בירושת הארץ שהובטחה לאבות ושגשוג בה (שם א'). בנקודה זו, משה עובר לדבר על חשיבות הזיכרון, זיכרון של המסע במדבר, עינוי ה' את העם, ניסוי ה' את העם, המן וטבעו הניסי של קיום העם במדבר (שם ב'-ד').

בנקודה זו, משה עובר למה שנראה כסיום ההגיוני של נקודה זו מתוך נאומו של משה. הוא חוזר שוב לנושא של המצוות, משדל את העם פעם נוספת לשמור את המצוות:

ויותר טקסטואלית-ספרותית. הפסוקים המצוטטים לעיל משתמשים פעמיים בנגזרות של הביטוי "עינוי" המבוסס על השורש ע.נ.ה (שם ח', ב'-ג'). קודם התייחסנו ל"קשיים" שגרם ה' לעם, אך למעשה לביטוי "עינוי" יש משמעות חזקה יותר. בברית בין הבתרים (בראשית ט"ו, ז'-כ"א) ה' מודיע לאברהם כי צאצאיו יהיו גרים בארץ נכריה. הם יהיו "עבדים" ו"יעונו" על ידי אדוניהם בארץ זו (שם ט"ו, י"ג). ואכן, בספר שמות המצרים עושים בדיוק דבר זה לבני ישראל. הפסוק בשמות (א', י"א) מודיע לנו כי המצרים שמו שרי מסים על ישראל "לְמַעַן עֲנֹתוּ". מיותר לומר שהעינוי של המצרים את ישראל היה לשווא, וככל שבני ישראל עונו ("כְּאֲשֶׁר יְעַנּוּ אֹתוֹ") כך הם התרבו (שם י"ב). כמו כן, ה' רואה בסופו של דבר את "עני" העם ומכריז למשה על כוונתו להציל אותם מידי מצרים (שם ג', ז'-ח').

כל זה מוביל אותנו לניסוח הבא של הבעיה. כחלק מניסיונם המתמשך של מצרים לשלוט ולהתיש את בני ישראל, המצרים עינו את העבדים העבריים. מעשה זה מצוין לראשונה בכתוב על ידי הביטוי "לְמַעַן עֲנֹתוּ" (שם י', י"א). מתוך אהבת ישראל, ה' מסכל את תכניתם של מצרים, וגורם לעם ישראל להתרבות ולבסוף גואל אותם מקשיי מצרים. בסיפור זה, ה' הוא הדמות שפועלת נגד העינויים. אולם מאוחר יותר, כשמשה מספר את סיפור המסע במדבר ואת סיפור המן נראה כי הדברים מתהפכים. כאשר הוא מתאר את מעשיו ומניעיו של ה' בסיפור המן, משה קובע כי ה' הוביל את העם במדבר ארבעים שנה "לְמַעַן עֲנֹתְךָ". ביטוי זה הוא, כמובן, כמעט העתק מדויק של הביטוי המשמש להצגת דיכוי העבדים בידי מצרים.

במילים אחרות, הגרימה המכוונת של קשיים על ידי ה' נראית כביכול כפעולה מצרית, ולכאורה לא מתאימה להתנהלותו של ה' וליחסיו עם ישראל.

ב. מטרת הניסיון

למעשה, הבעיה התיאולוגית של צדקתו של ה', או כפי שנבנתה מחדש כאן, של העקביות של אופיו של ה' ויחסיו על בני ישראל, מהווה רק את קצה הקרחון. כפי שצוין לעיל, המטרה המרכזית של ה' בהבאת המן הוא לנסות את בני ישראל. בניסוח של משה בספר דברים, מיד לאחר הסיבה של קושי ועינוי ("לְמַעַן עֲנֹתְךָ") שניתנה למסע במדבר, מופיע המילה "לְנִסְתָּךְ" (דברים ח', ב'). הניסיון של בני ישראל מהווה הן את הסיבה האמיתית של הקושי והעינוי שהוזכר כרגע והן את הסיבה מאחורי כל ההיסטוריה הקרובה - המסע במדבר, הכמעט-גיוועה ברעב ונתינת המן במשך תקופה של ארבעים שנה (שם ב'-ג'). אולם, נקודה זו בעייתית ומוזרה למדי, שכן איזה צורך יש ל-ה' לנסות את בני ישראל? אמנם ניסוח השאלה בדרך זו עשוי להיות בעייתי מבחינה תיאולוגית כשלעצמו, אך הבה נהיה נועזים: מה יכולה להיות המוטיבציה של ה' בדבר זה? במקרה זה, הניסוח הפילוסופי הסטנדרטי של בעיית הניסיון צריך להיות לעזר. אין זה מקרה כי הדיון של הרמב"ם בבעיה של צדקת ה' הטבועה בסיפור שלנו משמש כהקדמה לדיון הנרחב שלו בבעיית הניסיון. בסופו של דיון זה (מורה הנבוכים חלק ג', פרק כ"ד), הרמב"ם מזהיר מפני "מה שידמוהו הסכלים הפתאים ברוע מחשבתם". הוא מזהיר מפני התפיסה כי ה' מנסה אנשים כדי לגלות מי ידע שלא היה לו קודם. כיוון שה' הוא יודע-כל, ויודע לא רק את העבר וההווה, אלא גם את העתיד, לא קיימת שום אפשרות כי הוא מנסה על מנת להשיג ידע. הבנה כזו היא בלתי אפשרית מבחינה פילוסופית.

שמירת המצוות" אשר "אֲנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם". בהנגדה ברורה שנייה בין שתי הפסקאות, בחלק האחרון של נאומו משה מזכיר פעמיים "שכחה". העם "ישכח" את ה' ולא ישמור את מצוותיו והם "ישכחו" את ה' שהוציא אותם ממצרים והוביל אותם במסע במדבר. דבר זה, כמובן, מנוגד לציווי "וְזָכַרְתָּ אֶת כָּל הַדְרֹךְ אֲשֶׁר הִלִּיכָה ה'" המצוי בפסקה 1.

אך יש כאן יותר מזה. התהליך של שכחה ואי שמירת המצוות. החלק האחרון של נאום משה קשור עם הסמל השלישי, ה"לב". כתוצאה משיבה בארץ טובה והצלחה, לבם של בני ישראל יהפוך ל"רם" (שם ז"ד). בשפה מודרנית יותר, הם יהפכו ליהירים, גאוותנים ואנוכיים. בשימוש השני במילה בפסקה זו, משה צופה כי העם "יאמר בלבו", כלומר יתחיל להאמין ולטעון, כי היה זה כוחם ועוצם ידם שהוביל אותם להצלחה (שם ז"ז). אך כמובן, כפי שמשה מצביע במפשט האחרון של נאומו תוך חזרה לסימבוליזם של זכירה מול שכחה, העם צריך "לזכור" כי היה זה ה' שנתן להם את הכוח להצליח.

מצב של זה לב "רם", "יהיר" ונבער, מנוגד לשימוש במילה "לב" בחלק הראשון של נאום משה. כפי שצוטט לעיל, החלק הראשון של נאום משה מסתיים במילים הבאות: "וַיִּדְעֶתָ עִם לְבָבְךָ כִּי כְּאִשֶׁר יִסֵּר אִישׁ אֶת בְּנוֹ ה' אֶל-לֵהִיד מִיִּסְרֶךָ: וְשָׁמַרְתָּ אֶת מִצְוֹת ה' אֶל-לֵהִיד לְלַכֵּת בְּדַרְכָּיו וּלְיִרְאָה אֹתוֹ" (שם ה'ו')

אם לסכם זאת, החלקים הראשון והשלישי של נאום "מצוות וזיכרון" הארוך של משה מהווים "הפכים משלימים". בעוד הם מהווים הפכים מבחינה לשונית, שניהם מתכוונים לאותו הדבר. החלק הראשון משרטט את מה שניתן לכנותו המצב החיובי של לב יודע וזוכר. העם זוכר ובשל כך הוא בעל לב שפל ויודע, וכתוצאה מכך ירא את ה' ושומר את המצוות. החלק השלישי מתווה את המצב ההפוך והשלילי, מה שניתן לכנותו כמצב של לב נבער ושוכח. כיוון ששכח את ה' וייחס את הצלחתו לכוחו הוא, העם נוטש את המצוות. המצב האחרון, כמובן, הוא מאד לא רצוי. כיוון שכך, משה מסכם את החלק האחרון של נאומו בתחינה אחת אחרונה לזכור, לזכור את ה' ולזכור כי היה זה הוא שהעניק להם את הכוח להצליח. במילים אחרות, הוא מדגיש פעם נוספת את החשיבות של המצב החיובי, של לב יודע וזוכר.

ד. השכחה כסיבה או במסובב

זה מביא אותנו לקשר לשוני רביעי בין שתי הפסקאות של נאומו של משה, ולצמד הנושאים של "קושי" או "עינוי" ו"ניסיון". בנוסף להתייחסות שלו ל"שכחה", "מצוות" ו"לב", בפסקה האחרונה של נאום משה יש הד לפסקה הראשונה גם בהתייחסות לכל המערך של המסע במדבר, המן, גרימת קשיים ועינוי על ידי ה', והניסיון של ה' את בני ישראל.

מיד לאחר האזכור של ה"לב הרם" (שם ז"ד), משה מפרט את התוכן של מצב חווייתי וקוגניטיבי זה. העם ישכח את ה' "המוליכך במדבר" (שם ט"ו) ו"המאכלך מן" (שם ט"ז), דבר המהווה הקבלה כמעט מושלמת להתייחסות ההיסטורית המצויה בחלק הראשון של נאום משה. בחלק הקודם, המנוסח באופן חיובי, של נאומו, משה כבר סיפר לעם ישראל כי ה' "הליכך" במדבר (שם ב'). בדומה, משה כבר סיפר לעם כי ה' "ויאכלך את המן" (שם ג').

בנוסף, כחלק משיעור ההיסטוריה, משה מעלה פעם נוספת את הביטויים הבעייתיים של עינוי וניסיון, בהד מדויק לאזכור הקודם שלהם:

"וַיִּדְעֶתָ עִם לְבָבְךָ כִּי כְּאִשֶׁר יִסֵּר אִישׁ אֶת בְּנוֹ ה' אֶל-לֵהִיד מִיִּסְרֶךָ: וְשָׁמַרְתָּ אֶת מִצְוֹת ה' אֶל-לֵהִיד לְלַכֵּת בְּדַרְכָּיו וּלְיִרְאָה אֹתוֹ" (ח, ה-ו)

אולם, נראה שניתן לתהות לגבי המבנה ההגיוני הכללי של הסיפור. לאורך ספר דברים משה מדגיש את הקשר בין שמירת המצוות ושכר ועונש. שמירת המצוות מובילה לשכר ועבירה עליהן מובילה לעונש. כך גם בפרשייה שחלקיה מצוטטים כאן (שם א', ה'ו'). בדומה, משה מקשר פעמים רבות בין זיכרון היסטורי לבין המצוות. מתוך הכרת תודה על נדיבותו של ה', השגחתו והניסים שעשה, בני ישראל צריכים לשמור את המצוות, וגם זה מופיע בהקשר כאן (שם, ד'ו'). אולם, נושאים אלו לא מהווים את כל הפרשייה או אפילו את המוטיב המרכזי שלה, ואילו העינוי המסתורי של ה' את ישראל הוא המהווה את המרכז (שם ב'ג'). אם כן, באיזה מובן יכול ניסוי ה' את ישראל להוביל לנאמנות מוגברת למצוותיו? ההיגיון נראה מעורפל. במקום להתעמת ישירות עם הבעיה הלוגית, הבה נמשיך תחילה עם המבנה של סיפור "שמרו את המצוות" שבו אנו מוצאים את האזכור של משה את המן והדוקטרינה הבעייתית של עינוי וניסיון. בעוד אין תחליף אמיתי להתבוננות בטקסט ארוך זה בשלמותו, הטבלה הבאה תספיק לעת עתה. ניתן למפות את המבנה הכללי של הנאום כלהלן:

פסוקים	נושאים
ח', א'-ו'	שמירת המצוות, זכירת הובלת ה' את העם במסע במדבר, עינוי וניסוי ה' את העם, המן, השגחת ה'
ח', ז'-י'	טובה של הארץ, הכרת תודה לה'
ח', י"א-י"ח	הסכנה של שכחת ה' ואי שמירת המצוות, שכיחת ה' והשגחתו במדבר, ייחוס ההצלחה ל"כוחי ועוצם ידי"

על אף שהטבלה מספקת תמונה חלקית בלבד של הכיוון הכללי של הסיפור, צריך להיות ברור כי פסקות 1,3 עומדות ביחס הפוך אחת לשנייה. בעוד פסקה 1 מתמקדת ב"שמירת המצוות", "זכירה" והכרה בה', פסקה 3 מתמקדת בהפכים הלשוניים והרעיוניים של אלו. בפסקה 3, משה מתייחס לאפשרות של "אי-שמירת המצוות", "שכחה" והייחוס של הצלחת העם לעצמו, אי הכרה בה'.

הבה נתבונן היטב בשפה של פסקה 3. החלק האחרון של נאום "מצוות וזיכרון" של משה הוא כדלהלן:

"הַשְׁמֵר לְךָ פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת ה' אֶל-לֵהִיד לְבַלְתִּי שָׁמֵר מִצְוֹתָיו... אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם: פֶּן תֹּאכַל וְשָׁבַעְתָּ וּבָתִּים טָבִים תִּבְנֶה וְיִשְׁבַּעְתָּ: וּבְקֶרֶךְ וְצֹאנְךָ יִרְבְּיוּ... וְכָל אֲשֶׁר לְךָ יִרְבֶּה: וְרָם לְבָבְךָ וְשָׁכַחְתָּ אֶת ה' אֶל-לֵהִיד הַמוֹצִיאֲךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם... הַמּוֹלִיכְךָ בְּמִדְבַר הַגְּדֹל וְהַנּוֹרָא... וְצִמְאוֹן אֲשֶׁר אֵין מִיָּם הַמוֹצִיא לְךָ מִיָּם מִצּוֹר הַחֲלָמִישׁ: הַמֵּאֲכִלְךָ מִן בְּמִדְבַר אֲשֶׁר לֹא יִדְעוּן אֲבֹתֶיךָ לְמַעַן עֲנֹתְךָ וּלְמַעַן נִסְתָּךְ לְהִיטִיב בְּאַחֲרֵיתֶךָ: וְאַמַּרְתָּ בְּלִבְּךָ פָּחִי וְעֵצָם יָדִי עָשָׂה לִי אֶת הַחִיל הַזֶּה: וְזָכַרְתָּ אֶת ה' אֶל-לֵהִיד כִּי הוּא הִנְתָּן לְךָ פֶּחַ לְעֵשׂוֹת קִיל..."

כפי שצוין לעיל, בניגוד לפסקה 1 של נאומו בה משה מדגיש פעמיים את "שמירת המצוות" אשר "אֲנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם", כאן משה מעלה את האפשרות ההפוכה של "אי

בעוד הפסקה הראשונה של נאום משה מגדירה את מטרת העיניו והניסיון כידיעת תוכן לב העם ולחקור את נאמנותו למצוות, החלק האחרון של נאום משה מגדיר את מטרת העיניו והניסיון כהענקה של טובה עתידית לעם. אמנם עשוי להיראות מוזר כיצד שני ביטויים אלו יכולים להביע את אותו הדבר, אך הכללים הרגילים של הקבלה וההקבלה הכוללת בין שתי הפסקאות מצביעה על כך שזהו אכן המצב. איכשהו, חקירת ליבות בני ישראל, ניסוי נאמנותם לשמירת המצוות, מועילה להם בטווח הארוך.

אם לנסח זאת בשפה בה השתמשנו קודם, עיניו וניסיון מהווים חוויה היסטורית מעצבת, כזו הבונה את הלב היודע והשפל ושוללת את הלב השוכח והיהיר. כיוון שכך, הם תורמים, באמצעות הלב היודע והזוכר, לשמירת המצוות העתידית של העם. כפי שהכתוב מנסח זאת: "לְהִיטָבְךָ". על ידי שעינה וניסה את העם, ה' מיטיב לעם. לפעמים החיפוש אחר לב המסור למצוות ה' יוצר בדיוק את מושא החיפוש, הוא יוצר את המסירות למצוות. כיצד בונה המערך של עיניו, ניסיון ומחיה את המחויבות למצוות?

ניתן למצוא חלק זה של הפאזל בסיפור אחר של ניסיון המופיע בתורה, סיפור ה"ניסיון" בסיני שלא הזכרנו עד עתה.

כשהם מבחינים בברקים, הרעמים והאש בסיני העם בורח. בפסוק (שמות כ', ט"ז) נאמר כי העם "נע" ו"עמד מרחוק", והם ביקשו ממשה לשמש כמתווך. העם אינם רוצים יותר לשמוע את קול ה' ללא תיווך, שמא ימותו. בתגובה, משה מנסה לשכך את הפאניקה של העם, ואומר להם כי: "לְבַעֲבוֹר נְסוּת אֶתְכֶם בְּאֵל־לְהִים וּבְעֲבוֹר תִּהְיֶה יְרֵאתוֹ עַל פְּנֵיכֶם לְבִלְתִּי תַחֲטְאוּ" (שמות כ', י"ז)

בפסקה זו, משה דוגל באותה עמדה שהוא מחזיק בה מאוחר יותר בספר דברים בנוגע ל"ניסיון" של ה' את בני ישראל. מטרת ה"ניסיון" היא להיטיב לבני ישראל. הטובה מתגלמת בנאמנות מוגברת למצוות ה', של מניעת חטא (בניסוח של ספר שמות). הקשר בין החוויה של הניסיון והמחויבות למצוות מתבצע דרך המעלה של יראת ה'. חוויית הניסיון היא חוויה של פחד ואימה מפני האל. כיוון שכך, החוויה עצמה, או לפחות זיכרון שהופנם ונטמע כיאות של חוויה כזו, משמשים כזרז לנאמנות לה' וכתוצאה מכך גורם לשמירת מצוותיו. אין זה מפתיע כי האזכור השני של משה את "שמירת המצוות" שבא לאחר הציווי לזכור את ה"ניסיון" של המדבר והמן, מסתיים באזכור של "יראת ה' (דברים ח', ו').

אך יש כאן יותר מזה. כפי שהוזכר קודם, בהתייחסויותיו המרובות לניסיון ולמן בנאום "מצוות וזיכרון" בפרשת עקב, משה מתייחס לא רק לקושי אלא גם להשגחה האלהית. הוא מתייחס לא רק לסבל אלא גם למחיה. בנימה דומה, כאשר משה מסביר את האותות המבוצעים על ידי נביא שקר כנובעים מכוונתו של ה' "לנסות" את העם, הוא מתייחס לא רק ל"ניסיון", "ידיעה", "ללבבות" ו"יראת ה'" (שם ד-ה), אלא גם ל"אהבת ה'" (שם ד). במילים אחרות, ה"ניסיון" לא נסוב רק סביב מעלת היראה, הוא נסוב גם סביב האהבה. הוא מכוון לעורר וליצור את התערובת או שיווי המשקל של יראת ה' ואהבת ה' המהווה את האישיות הדתית האידיאלית. כיוון שכך, הניסיון של המן כולל לא רק את הקושי והניסוי של העם אלא גם את מחייתם הניסית. יראה, אהבה ונאמנות לה' ולמצוותיו אמורים להיות התוצאה.

"המאכלך מן במדבר אשר לא ידעון אֶבְתִּיךָ לְמַעַן עֲנֶתְךָ וְלְמַעַן נִסְתָּךְ לְהִיטָבְךָ בְּאַחֲרִיתֶךָ" (שם ט"ז)

בדיוק כשם שקודם המן היה חלק ממשטר מכוון של קשיים, עיניו וניסיון (שם ב-ג), כך גם כאן, המן הוא חלק ממשטר מכוון של קשיים, עיניו וניסיון.

כפי שנראה, המערך של זיכרון היסטורי, המן והחוויה של קשיים וניסיון משחק תפקיד מפתח בדיאלקטיקה של לב יודע וזוכר מול לב נבער ושוכח, ניגוד המהווה את ליבת נאום "שמרו את המצוות" של משה. כיוון שכך, במישור הטקסטואלי, המערך מהווה את המרכז הן של הניסוח החיובי והן של הניסוח השלילי (החלקים הראשון והשלישי של נאום משה)

ברמה הפשוטה ביותר, חלק ממה שהלב היודע יודע וזוכר הוא ההיסטוריה של העיניו, הניסיון וסיפוק המחיה של ה' לבני ישראל. חלק ממה שהלב הנבער שוכח הוא בדיוק היסטוריה זו, ההיסטוריה של העיניו, הניסיון וסיפוק המחיה של ה' לבני ישראל.

ברמה עמוקה יותר, קריאה זהירה של הטקסט עשויה להצביע על כך שזכירת המערך ההיסטורי של קשיים, ניסיון ומחיה, או שכיחתו, משחקת תפקיד סיבתי בדיאלקטיקה של לב יודע וזוכר מול לב נבער ושוכח בה אנו דנים. נראה למעשה כי משה אומר כך בחלק הראשון של נאומו.

כפי שצוין לעיל, משה פותח את החלק הראשון של נאומו עם המרצה כללית לשמור את המצוות ואז עובר לציווי של זכירת המסע וכל המערך של קושי, ניסיון ומחיה. בנקודה זו, הפסוקים עוברים לנושא של "וְיָדַעְתָּ עִם לְבָבְךָ" והמטרה המוצהרת בהתחלה, כלומר שמירת המצוות. במילים אחרות, זכירת העיניו, הניסיון והמחיה היא מה שמהווה ויוצר את המצב הקיומי של "לב יודע". עיניו, ניסיון ומחיה הם מה שיוביל, בסופו של דבר, בתיווך הזיכרון ההיסטורי והלב היודע, לשמירת המצוות.

לפי ההיגיון, ההפך נכון לגבי החלק האחרון של נאומו של משה. שכיחת ה' וההיסטוריה, שכיחת הקושי ועיניו, הניסיון והמחיה היא לא רק המצב הפנימי, ה"תוכן" של הלב הנבער והשוכח, אלא גם הסיבה לו. על יד שישכחו את ההיסטוריה, בני ישראל מסתכנים בכך שיהפכו ליהירים, הם יהיו טרף ללב רם ובסופו של דבר יסטו מדרך ה' וממצוותיו. גם כאן, עיניו, ניסיון ומחיה, בזכות מניעת ושיללת הלב הנבער השוכח והיהיר, נועדו להוביל לשמירת המצוות.

אם לסכם זאת, עיניו וקושי, ניסיון וסיפוק המחיה האלהיים נועדו להוות חוויה היסטורית מעצבת עבור בני ישראל, חוויה שהתועלת שבה מהדהדת במשך הדורות, המנסה להבטיח נאמנות מתמשכת לה' ולמצוותיו.

ה. מטרת הניסיון – יראה ואהבה

בעוד זה נשמע מאד מופשט, הכתוב נראה כתומך בטענה זו בצורה מאד מוחשית. כפי שהודגש קודם, האזכורים של "עיניו" ו"קושי" ו"ניסיון" בשני החלקים של נאום משה מקבילים זה לזה באופן מדויק. אולם זה לא לגמרי נכון. למעשה, שני המשפטים מכילים הבדל בולט אחד. ניתן לראות זאת אם נציב אותם סמוכים זה לזה.

"הלב היודע" – ח', ב'	"הלב השוכח" – ח' ט"ז
"...לְמַעַן עֲנֶתְךָ לְנִסְתָּךְ לְדַעַת אֶת אֲשֶׁר בְּלִבְךָ הַתְּשֹׁמֵר מִצְוֹתַי אִם לֹא"	"לְמַעַן עֲנֶתְךָ וְלְמַעַן נִסְתָּךְ לְהִיטָבְךָ בְּאַחֲרִיתֶךָ"

1. שאלות סגורות ושאלות פתוחות

לסיכום, הבה ננסה לסדר כמה מן הקצוות הפרומים שנותרו. כעת, כבר איננו צריכים לדאוג לגבי הבעיה עמה התחלנו, בעיית הצדק של ה', או פעולה שנראית מצרית כביכול. גרימת הקושי לישראל על ידי ה' צריכה להיות מובנת כחלק מתהליך של חינוך, כחלק מתהליך בניית מידת יראת ה'. היא נועדה להיטיב לישראל ולסייע להם, גם כעת וגם בעתיד, בהליכה אחר דברי ה' ונאמנות למצוותיו. כפי שמשא מנסח זאת במשפט של נאומו שעד עתה לא התייחסנו אליו:

“כִּי כָאֲשֶׁר יִסַּר אִישׁ אֶת בְּנוֹ ה' אֶ-לֶהֶיךָ מִסֶּרְךָ”

(דברים ח', ה')

בדומה, הלכנו כברת דרך ארוכה לקראת הסבר המושג של “ניסיון” בתורה. מושג זה מייצג חוויה שנועדה להשפיע על מי שחוה את הניסיון. כפי שהרמב”ן מנסח זאת בפירושו על הניסיון של אברהם (בראשית כ”ב, א’), הניסיון הוא לטובת המנוסה. בגרסה מסוימת של פרשנות זו המוצגת לעיל, מטרת הניסיון היא לבנות את המעלות של אהבת ויראת ה', לבנות את ה”לב יודע” השומר על הנאמנות לדבר ה' והולך אחר מצוותיו. לאור זאת, אין אנו צריכים לדאוג יותר לגבי עניין נוסף שהועלה בדרך, הקשר בין חוויית ניסיון והתוצאה של הליכה אחרי מצוות ה'. הניסיון מוביל לאהבה ויראה, ואהבה ויראה מובילות לשמירת המצוות.

אך אף על פי כן, רבות נשאר לא פתור, במיוחד הבעיה הלשונית של הניסיון שהוזכרה לעיל. כפי שצוין קודם, ונדחה מכל וכל על ידי רמב”ם, שלושה מבין ארבעת ההקשרים שבהם ה' עורך ניסיון מדגישים את הקשר בין ניסיון וידיעה. פרשת נביא השקר (ראו שם י”ג, ד’), פרשת נאום “מצוות וזיכרון” של משה (ראו שם ח', ב') והעקידה (ראו בראשית כ”ב: א', ב') כולן נראות כמצביעות על קשר סיבתי מסוים בין הניסיון שעורך ה' לבין ידיעה. ה' מנסה על מנת לדעת, להגיע לידיעה. ה' מנסה על מנת לדעת את לבותיהם של המנוסים (דברים ח: ב, י”ג: ד’), וכפי הנראה התנועה היא מחוסר ידע אל עבר ידע. בעיה זו נותרת בעינה.

קיימים פתרונות רבים לבעיה זו, אך בכל אופן חלק נכבד מן הניתוח שלנו היווה ניסיון לבצע תפנית מהפכנית בבעיה זו ולספק סקיצה של פתרון אפשרי מסוים. הדיון שלנו בנושא “מצוות וזיכרון” של משה צריך להדגים, שהחיפוש של ה' אחר ידע, חקירתו של לב ישראל על ידי הספקת המן והמצוות הקשורות בו, אינו עוסק באגירת ידע ויצירת מצב של ידיעה עבור עצמו. הניסיון עוסק בבניית ומימוש הלב ה”יודע” וה”זוכר” של ישראל. החוויה של הניסיון ושמירת הציוויים של הניסיון יוצרת מעבר מהבורות ואי הידיעה לא עבור ה' אלא עבור ישראל. המעבר המרכזי מהיעדר לקיום, מתרחש בלבבו של המנוסה שכעת ניתן לומר עליו כי הוא לב “יודע”, כלומר נאמן וצדיק. שוב, כפי הרמב”ן מנסח זאת בקצרה בפירושו על העקידה, הניסיון הוא הוצאה מן הכוח אל הפועל עבור המנוסה.

אך יש כאן יותר מזה. כפי שהוזכר בקצרה קודם, במישור הספרותי, חיפוש ה' אחר ידיעת לבם של ישראל, חקירתו, יוצרת את עצם הידיעה, את עצם הלב, אחריו הוא מחפש. החיפוש של ה' אחר אהבת ויראת ה' פוגש בהתפתחות וההתעוררות לחיים של מה שהוא מחפש בדיוק. בקצרה, החיפוש של ה' אחר ידיעה, הבעיה הלשונית של ניסיון, לא

מהווה חיפוש אפיסטמי או אפילו פעולה חינוכית, אלא הוא מהווה פעולה יוצרת. בנייתו הסופי, הרגע של הניסיון מהווה שותפות יוצרת בין המנסה הא-להי והמושא האנושי, רגע בקשר הדתי בין ה' וישראל. ה' מחפש אותנו ואנו צריכים להיענות ולהתרומם לשירותו. הן במישור הלשוני והן במישור הפילוסופי, הוא רוצה שאנו נדע את עצמנו ואנו צריכים להתוודע אל עצמנו.

לעיון נוסף

(1) שיעור זה ניסה להרחיב על פרשנותו החדשנית של רמב”ן ל”ניסיון” כמימוש, בעוד הוא שואב מהסברו של הרמב”ם לעקידה המצוי במורה נבוכים חלק ג', פרק כ”ד. א) חזרו לבראשית כ”ב, א'. כעת ראו את פירושו של רב סעדיה גאון (מצוטט באבן עזרא) ואבן עזרא כ”ב, א'. נסו לנסח את שתי הדעות המרכזיות המצויות בפירושיהם. ב) קראו את מורה נבוכים חלק ג', פרק כ”ד (בעיקר פסקאות הפתיחה והסיום). כמה משכנעת היא ההתמודדת של התיאוריה שלו עם המקרה של המן? כמה טוב היא מתמודדת עם הקושי הלשוני שנידון בשיעור לעיל? שימו לב למרכזיות של אהבת ויראת ה' בפירושו לעקידה ולהבדלים בין דעתו והדעה הנתמכת בשיעור. ג) ראו רמב”ן בראשית כ”ב, ד', שמות ט”ז, ד', דברים ח', ב'. האם רמב”ן כ”ב, ד' באמת תומך בתיאורית ה”מימוש” של הניסיון בניגוד לתיאורית ה”שכר”? נסחו טיעון המבוסס על ט”ז, ד' ו-ח', ב'. שימו לב לסיבה של רמב”ן ב-ט”ז, ד' לדחייתו את דעת הרמב”ם.

(2) קראו שוב את דברים ח', א'-ו'. שימו לב לחמש הפעמים שמופיע הביטוי דעת בטקסט. נתחו את היחס בין שלושת ההופעות האמצעיות. כעת נתחו את היחס בין הראשונה והאחרונה. נסחו כיצד שני יחסים אלו וההטיה של הביטוי תומכים ברעיון מרכזי של השיעור לעיל.

(3) ראו דברים ו', ט”ז, ושמות י”ז, א'-ז'. כעת ראו אבן עזרא ורמב”ן ו', ט”ז. נסחו שתי תיאוריות לאיסור לנסות את ה' המבוססות על פירושיהם. כעת נסו לנסח אלטרנטיבה לאור השיעור לעיל.

(4) ראו דברים ז', י”ז-ט”ט. שימו לב היטב לז': י”ז, ט”ט. פרשו פסוקים אלו לאור ח', א'-ח' והשיעור לעיל. כעת קראו את דברים ד', ל”ב-מ'. שימו לב לקשרים בין ד': ל”ד-ל”ו, ל”ט לבין ח', א'-ח. ראו רש”י, אבן עזרא ורמב”ן ד', ל”ד. נסו לנסח תיאוריה להתייחסות החזרת ל”מסות” בתורה.

 כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון ולרב חנוך וקסמן, תשע”ג
 תרגום: חנה גלזר
 עורך: אורי יעקב בירן

 בית המדרש הווירטואלי
 מיסודו של
 The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
 האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
 משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא”ל: office@etzion.org.il
 לביטול רישום לשיעור:
<http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>

* *